DOI : https://doi.org/10.5281/zenodo.18185706 ମୂଳ ପ୍ରବନ୍ଧ

ଦେବୀ ଦୀପ୍ତିଃ ପୁରାଣରୁ ପ୍ରଜ୍ଞା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ

ସୁଲଗ୍ନା ମହାନ୍ତି

ସଂକ୍ଷିପ୍ତସାର :

ସନାତନ ଧର୍ମର ବିଭିନ୍ନ ଧାରା ମଧ୍ୟରେ ଶାକ୍ତ ଧର୍ମ ଏକ ଅତୀବ ପ୍ରାଚୀନ ଏବଂ ମହତ୍ତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରେ। ଏହା ଶକ୍ତି ଉପରେ ଆଧାରିତ ଧର୍ମ, ଯେଉଁଠାରେ ମାତୃରୂପା ମହାଶକ୍ତି ବା ଆଦିଶକ୍ତି କୁ ଉପାସନା କରାଯାଏ। ଏହି ଶକ୍ତି ହିଁ ସମଗ୍ର ସୃଷ୍ଟିର କାରଣ, ସ୍ଥିତି ଏବଂ ବିଲୟର ଆଧାର। ଶାକ୍ତ ଧର୍ମ କେବଳ ଏକ ଉପାସନା ପଦ୍ଧତି ନୁହେଁ, ଏହା ଏକ ଗଭୀର ଦାର୍ଶନିକ ତତ୍ତ୍ୱ ଓ ସମୃଦ୍ଧ ସାଂସ୍କୃତିକ ପରମ୍ପରାର ପ୍ରତୀକ।ଶକ୍ତି ହେଉଛି ପରମବ୍ରହ୍ମଙ୍କର କ୍ରିୟାଶୀଳ ସ୍ୱରୂପ, ଯାହାଙ୍କ ବିନା ଶିବ ବା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ପୁରୁଷ ତତ୍ତ୍ୱ ନିଷ୍କ୍ରିୟ ଓ ନିରର୍ଥକ। ଶାସ୍ତ୍ର କହେ: ‘ସାମର୍ଥ୍ୟ ସର୍ବଭାବନାଂ ଶକ୍ତିରିତ୍ୟଭିଧୀୟତେ’ ଅର୍ଥାତ୍ ଉତ୍ପତ୍ତି, ସ୍ଥିତି, ଓ ସଂହାରର ସାମର୍ଥ୍ୟ ହିଁ ଶକ୍ତି। ଶାକ୍ତ ପରମ୍ପରାରେ ମୁଖ୍ୟତଃ ତିନି ଶକ୍ତିଙ୍କୁ ଗୁରୁତ୍ୱ ଦିଆଯାଇଛି। ତମୋଗୁଣର ପ୍ରତୀକ, ସଂହାର ଏବଂ ସମୟର ଦେବୀ ରୂପେ ମହାକାଳୀ,ରଜୋଗୁଣର ପ୍ରତୀକ, ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ, ଶ୍ରୀ ଓ ସ୍ଥିତିର ଦେବୀ ରୂପେ ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀ,ସତ୍ତ୍ୱଗୁଣର ପ୍ରତୀକ, ବିଦ୍ୟା, ଜ୍ଞାନ ଓ ମୁକ୍ତି ପ୍ରଦାୟିନୀ ରୂପେ ମହାସରସ୍ୱତୀ। ମାର୍କଣ୍ଡେୟ ପୁରାଣର ଅଂଶବିଶେଷ ’ଦେବୀ ମାହାତ୍ମ୍ୟ’ରେ ଶକ୍ତିଙ୍କୁ ବିଶ୍ୱର ମୂଳ କାରଣ ରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି, ଯାହା ଦେବତାମାନଙ୍କୁ ସାମର୍ଥ୍ୟ ପ୍ରଦାନ କରି ଅସୁରଙ୍କୁ ବିନାଶ କରେ। ସେହି ଶକ୍ତିର ବିଭିନ୍ନ ରୂପ ସମୂହ ଦୁର୍ଗା, କାଳୀ, ଉମା ଭାବରେ ପୂଜିତ ହୋଇଥାନ୍ତି।ଶାକ୍ତ ଧର୍ମରେ ଉପାସନାର ଦୁଇଟି ମୁଖ୍ୟ ଧାରା ଦେଖାଯାଏ।

ଶ୍ରୀ-କୂଳ (ସୌମ୍ୟ ଉପାସନା): ଏଥିରେ ଦେବୀଙ୍କର ସୌମ୍ୟ ରୂପ ଯଥା ତ୍ରିପୁର ସୁନ୍ଦରୀ, ଲଳିତା, ଲକ୍ଷ୍ମୀ ଆଦିଙ୍କୁ ଶାନ୍ତିପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାବରେ ପୂଜା କରାଯାଏ। ଏହା ମୁଖ୍ୟତଃ ଦକ୍ଷିଣାଚାର ପଦ୍ଧତି।

କାଳୀ-କୂଳ (ଉଗ୍ର ଉପାସନା): ଏଥିରେ କାଳୀ, ତାରା, ଛିନ୍ନମସ୍ତା ଆଦି ଉଗ୍ର ରୂପର ପୂଜା କରାଯାଏ, ଯାହା ମୁଖ୍ୟତଃ ବାମାଚାର (ତନ୍ତ୍ର) ପଦ୍ଧତିରେ ପରିଚାଳିତ।

ଶାକ୍ତ ସାଧନାରେ ମନ୍ତ୍ର, ଯନ୍ତ୍ର (ଯଥା ଶ୍ରୀ-ଯନ୍ତ୍ର), ଏବଂ ତନ୍ତ୍ରର ମହତ୍ତ୍ୱ ଅତୁଳନୀୟ। ତନ୍ତ୍ର କେବଳ ମନ୍ତ୍ରର ଗୁପ୍ତ ପ୍ରୟୋଗ ନୁହେଁ, ଏହା ମୁଖ୍ୟତଃ ଦେହ ମଧ୍ୟରେ ଥିବା କୁଣ୍ଡଳିନୀ ଶକ୍ତିକୁ ଜାଗ୍ରତ କରି ମୋକ୍ଷ ପ୍ରାପ୍ତିର ଏକ ଜଟିଳ ଯୋଗାଭ୍ୟାସ।ଓଡ଼ିଶା, ଯାହାର ପ୍ରାଚୀନ ନାମ ଉତ୍କଳ, ଶାକ୍ତ ପରମ୍ପରାର ଏକ ପ୍ରମୁଖ କେନ୍ଦ୍ରଭାବେ ପରିଗଣିତ। ଏହି ମାଟିକୁ ଉଡ୍ଡିୟାନ ପୀଠ ବା ଶକ୍ତି ପୀଠ ଭାବରେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଛି, ଯାହା ବୌଦ୍ଧ ତନ୍ତ୍ରଯାନର ଆଦିଭୂମି ଭାବରେ ମଧ୍ୟ ପରିଚିତ।

ଏହି ପ୍ରବନ୍ଧକୁ ଅନ୍‌ଲାଇନରେ ପଢିବାପାଇଁ ପ୍ରବେଶ କରନ୍ତୁ

Quick Response Code:

Available online at : https://pracheenews.com/

DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.18185706
Article No - BPP00367

ଯୋଗାଯୋଗ : ସୁଲଗ୍ନା ମହାନ୍ତି,
ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟରେ ସ୍ନାତକୋତ୍ତର
ରେଭେନ୍ସା ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ, କଟକ
Email: mohantysulagna140@gmail.com
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0003-2843-6092

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Non Commercial Share Alike 4.0 License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work non commercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

For reprints contact: *pracheepatrika@rediffmail.com*

ପ୍ରାପ୍ତି	ସମୀକ୍ଷିତ	ଗୃହୀତ	ପ୍ରକାଶିତ
୧୪.୦୯.୨୦୨୫	୧୩.୧୦.୨୦୨୫	୨୬.୧୧.୨୦୨୫	୧.୧୨.୨୦୨୫

ଏହି ପ୍ରବନ୍ଧକୁ କିପରି ଉଦ୍ଧୃତ କରିବେ : ମହାନ୍ତି, ସୁଲଗ୍ନା; ୨୦୨୫। ଦେବୀ ଦୀପ୍ତି: ପୁରାଣରୁ ପ୍ରଜ୍ଞା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ। ବାସ୍ତବତାର ପରିପ୍ରକାଶ ପ୍ରାଚୀ। ଭାଗ :୧୧, ସଂଖ୍ୟା : ୯; ପୃଷ୍ଠା : ୩୬-୪୧।

ବିରଜା କ୍ଷେତ୍ର, ଯାଜପୁର,ବିମଳା ପୀଠ, ପୁରୀ ,ମା' ମଙ୍ଗଳା, କାକଟପୁର, କଟକଚଣ୍ଡୀ, ସମଲେଶ୍ୱରୀ, ଚର୍ଚ୍ଚିକା, ତାରିଣୀ ଆଦି ଅନେକ ଶକ୍ତି ପୀଠ ଓଡ଼ିଶାରେ ଶାକ୍ତ ଧର୍ମର ଜୀବନ୍ତ ପରମ୍ପରାକୁ ବହନ କରିଛନ୍ତି।ଓଡ଼ିଶାର ବିଶାଳ ଜଗନ୍ନାଥ ସଂସ୍କୃତିରେ ଶାକ୍ତ ଧର୍ମ ଅବିଚ୍ଛେଦ୍ୟ ଭାବରେ ସମ୍ମିଳିତ। ଶାକ୍ତମାନେ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଶକ୍ତି ବା ଭୈରବ ରୂପରେ ପରିକଳ୍ପନା କରିଥାନ୍ତି। ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ରର ମଧ୍ୟସ୍ଥଳରେ ଥିବା ମା' ସୁଭଦ୍ରାଙ୍କୁ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଶକ୍ତି ସ୍ୱରୂପିଣୀ ଯୋଗମାୟା ବା ଏକାନଂଶା ରୂପେ ଆରାଧନା କରାଯାଏ। 'କାଳୀକୁଳ ସର୍ବସ୍ୱ' ନାମକ ତନ୍ତ୍ର ଗ୍ରନ୍ଥରେ ସୁଭଦ୍ରାଙ୍କୁ ମହାକାଳୀଙ୍କର ଏକ ଭିନ୍ନ ପ୍ରକାଶ ଭାବେ ଦର୍ଶାଯାଇଛି। ଶ୍ରୀମନ୍ଦିରରେ ବୈଷ୍ଣବ, ଶୈବ ଧର୍ମ ସହ ଶାକ୍ତ ଧର୍ମର ପୂଜା ବିଧି ମଧ୍ୟ ଅନୁସୃତ ହୋଇ ଏକ ଚିରନ୍ତନ ସମନ୍ୱୟର ବାର୍ତ୍ତା ବହନ କରେ।

ଶାକ୍ତ ଧର୍ମ ଏକପକ୍ଷରେ ପୁରାଣରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ମହାଶକ୍ତି ତତ୍ତ୍ୱର ଆଧାର ହୋଇଥିବାବେଳେ, ଅନ୍ୟପକ୍ଷରେ ଓଡ଼ିଶାର ସାଂସ୍କୃତିକ ଓ ଧାର୍ମିକ ଜୀବନର ମୂଳଦୁଆ। ଓଡ଼ିଶାର ଶକ୍ତି ପୀଠଗୁଡ଼ିକ ଏବଂ ଜଗନ୍ନାଥ ଧର୍ମରେ ଶକ୍ତିର ସମନ୍ୱିତ ଉପାସନା ଭାରତୀୟ ସମନ୍ୱୟବାଦୀ ସଂସ୍କୃତିର ଏକ ଅନନ୍ୟ ଉଦାହରଣ।

ପ୍ରମୁଖ ଶବ୍ଦାବଳୀ:

ମାତୃଶକ୍ତି, ଦେବୀସୂକ୍ତ, କୁଣ୍ଡଳିନୀ, ଅର୍ଦ୍ଧନାରୀଶ୍ୱର, ପୁରୁଷ-ପ୍ରକୃତି, କେନୋପନିଷଦ, ବାଜସନେୟୀ ସଂହିତା, ତୈତ୍ତିରୀୟ, ଦୁର୍ଗା, ଯକ୍ଷିନୀ, ଭୈରବ, ଯୋଗିନୀ, କୁବଜିକା ତନ୍ତ୍ର, ଓଡ୍ର, ପଞ୍ଚମ କାର, ଶ୍ରୀ ବିଦ୍ୟା।

ବିଷୟ :

ଆଦ୍ୟଶକ୍ତି ମାତୃଶକ୍ତି। ବିଶ୍ୱ ସୃଷ୍ଟି, ସ୍ଥିତି, ପ୍ରଳୟର ଆଦି ଓଁକାର ମାତୃଶକ୍ତି। ଶକ୍ତିବିହୀନ ଶିବ ଶବତୁଲ୍ୟ, ଶକ୍ତିଯୁକ୍ତ ଶବ ଶିବରେ ପରିଣତ ହୁଏ। ବ୍ରହ୍ମର କାର୍ଯ୍ୟକାରିଣୀ ରୂପେ ଶକ୍ତି ଯତ୍ର ତତ୍ର ସର୍ବତ୍ର ପୂଜିତା। ଶକ୍ତି ଉପାସନାକୁ କେନ୍ଦ୍ରକରି ଶାକ୍ତଧର୍ମର ସୃଷ୍ଟି। ଶକ୍ତିଙ୍କ ଉପାସକଙ୍କୁ 'ଶାକ୍ତ' କୁହାଯାଏ। ପ୍ରକୃତି ପୂଜା ଶାକ୍ତ ସଂସ୍କୃତି ଓ ଧର୍ମର ମୂଳଭିତ୍ତି। ଆର୍ଯ୍ୟ-ଅନାର୍ଯ୍ୟ ବିଶ୍ୱାସ, ପରମ୍ପରା, ସଂସ୍କାରର ତ୍ରିବେଣୀ ସଙ୍ଗମ ଶାକ୍ତଧର୍ମ।

ବୈଦିକ ପରମ୍ପରାରେ ଅଗ୍ନି, ବାୟୁ, ବରୁଣ, ଇନ୍ଦ୍ର ପ୍ରଭୃତି ଦେବତାଙ୍କ ସହିତ ଚାଳିଶ ଜଣ ଦେବୀଙ୍କ ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଛି। ଅଦିତି, ଦିତି, ସରସ୍ୱତୀ, ରେବତୀ, ରାତ୍ରୀ, ବାକ୍, ପୃଥ୍ୱୀ, ଉଷା, ରୁଦ୍ରାଣୀ, ଆଗ୍ନେୟୀ, ଇଡ଼ା, ଇନ୍ଦ୍ରାଣୀ, ବରୁଣାଣୀ, ପୁରନ୍ଧ୍ରୀ ପ୍ରଭୃତି ଦେବୀଙ୍କର ବିଷୟ ବୈଦିକ କର୍ମକାଣ୍ଡରୁ ପ୍ରାପ୍ତ।

ଅଦିତି ପୃଥିବୀ ରୂପେ, ଉଷା କୈଶିକୀ, କାଳିକା ଓ ପାର୍ବତୀ ରୂପରେ, ଅଦିତି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡର ଜନନୀ ରୂପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତା। ସରସ୍ୱତୀ ନଦୀ, ବିଦ୍ୟାର ଦେବୀ ରୂପେ, ପୁରନ୍ଧ୍ରୀ ପ୍ରାଚୁର୍ଯ୍ୟର ଦେବୀ ରୂପେ ତଥା ଇଡ଼ା ପୁଷ୍ଟିର ଦେବୀ ରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣିତ। ଋଗବେଦର ଦଶମ ମଣ୍ଡଳରେ ବାଗ୍‌ଦେବୀ ସୂକ୍ତ ନାମରେ ଆଠଟି ମନ୍ତ୍ର ରହିଛି। ଏହି ଅଷ୍ଟମନ୍ତ୍ର ବିଶିଷ୍ଟ ବାଗ୍‌ଦେବୀ ସୂକ୍ତ ପରେ 'ଦେବୀସୂକ୍ତ' ରୂପେ ନାମିତ। ଏହି ସୂକ୍ତଗୁଡ଼ିକରେ ବାଗ୍‌ଦେବୀଙ୍କ ରୁଦ୍ରଗଣ ଓ ବାସୁଗଣଙ୍କ ସହିତ ବିଚରଣ, ଦେବଗଣଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବାସକରିବା ତଥା ମିତ୍ର, ବରୁଣ, ଇନ୍ଦ୍ର, ଅଗ୍ନି ଓ ଅଶ୍ୱିନୀ କୁମାରଙ୍କୁ ଧାରଣ କରିବା ପ୍ରସଙ୍ଗ ବର୍ଣ୍ଣିତ। ଏହି ଦେବୀସୂକ୍ତ ଶାକ୍ତଧର୍ମର ଏକ ପ୍ରମୁଖ ଭିତ୍ତି।

ଶାକ୍ତଧର୍ମ ହେଉଛି ହିନ୍ଦୁଧର୍ମର ଏକ ପ୍ରମୁଖ ଶାଖା, ଯେଉଁଥିରେ 'ଶକ୍ତି' ବା ମହାଶକ୍ତି ଦେବୀଙ୍କୁ ପରମବ୍ରହ୍ମ ଭାବରେ ଉପାସନା କରାଯାଏ। ଏହି ଧର୍ମ 'ଶକ୍ତି'କୁ ସମସ୍ତ ସୃଷ୍ଟିର ମୂଳତତ୍ତ୍ୱ, ସୃଷ୍ଟିକର୍ତ୍ତା, ପାଳନକର୍ତ୍ତା ଏବଂ ସଂହାରକର୍ତ୍ତା ଭାବେ ସ୍ୱୀକାର କରେ। ଏହା କେବଳ ଏକ ଧାର୍ମିକ ପରମ୍ପରା ନୁହେଁ, ବରଂ ଏକ ଦାର୍ଶନିକ ଚିନ୍ତାଧାରା ଯାହା ମାତୃତ୍ୱ, ନାରୀଶକ୍ତି ତଥା ସମସ୍ତ ସୃଷ୍ଟିର ମୂଳରେ ଥିବା ସାର୍ବଭୌମ ଶକ୍ତିକୁ ଗୁରୁତ୍ୱ ଦିଏ। ଶାକ୍ତଧର୍ମରେ ଶକ୍ତି କେବଳ ଏକ ଅଦୃଶ୍ୟ ସତ୍ତା ନୁହେଁ, ବରଂ ଜଣେ ଜୀବନ୍ତ ଦେବୀ। 'ଶକ୍ତି'କୁ ପୁରୁଷତତ୍ତ୍ୱ ବା ଶିବଙ୍କର ସହଧର୍ମିଣୀ ଭାବରେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇ ଯଥାକ୍ରମେ ପ୍ରକୃତି ଓ ପୁରୁଷ ରୂପେ ପୂଜା କରାଯାଏ।

ତନ୍ତ୍ରଶାସ୍ତ୍ରରେ ମନ୍ତ୍ର, ଯନ୍ତ୍ର ତଥା ମୁଦ୍ରାର ବ୍ୟବହାର ଦ୍ୱାରା ଶକ୍ତିଙ୍କୁ ଆରାଧନା କରାଯାଏ। ଏହି ପ୍ରଣାଳୀଗୁଡ଼ିକ ଶାରୀରିକ ଏବଂ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଶୁଦ୍ଧତା ଉପରେ ଗୁରୁତ୍ୱ ଦିଏ। ଶାକ୍ତମାନଙ୍କର ବିଶ୍ୱାସ ଯେ ମଣିଷ ନିଜ ଭିତରେ ଲୁଚି ରହିଥିବା ଶକ୍ତି ବା କୁଣ୍ଡଳିନୀକୁ ଜାଗ୍ରତ କରି ମୋକ୍ଷ ପ୍ରାପ୍ତି କରିପାରିବ।

ଶାକ୍ତଧର୍ମ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମର ଶାଖା ଯଥା- ଶୈବ ଓ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମ ସହିତ ନିବିଡ଼ ଭାବରେ ଜଡ଼ିତ। ଶାକ୍ତମାନେ ଶକ୍ତିଙ୍କୁ

ପରମତତ୍ତ୍ୱ ଭାବେ ଗ୍ରହଣ କରୁଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଶିବ ଓ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କୁ ଶକ୍ତିଙ୍କର ଅଭିନ୍ନ ଅଂଶ ଭାବେ ମାନନ୍ତି। ଶୈବଧର୍ମରେ ଶିବଙ୍କୁ ପୁରୁଷ ଏବଂ ଶକ୍ତିଙ୍କୁ ପ୍ରକୃତି ଭାବରେ ଦେଖାଯାଏ; ଯିଏ ପରସ୍ପର ବିନା ଅସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ। ଏହି ସମ୍ପର୍କ ଅର୍ଦ୍ଧନାରୀଶ୍ୱର ରୂପରେ ପ୍ରତିଫଳିତ ହୁଏ। ଯଥାର୍ଥରେ ଏହି ଅର୍ଦ୍ଧନାରୀଶ୍ୱର ହିଁ 'ପୁରୁଷ ପ୍ରକୃତି' ବା 'ଶିବ-ପାର୍ବତୀ'ଙ୍କର ମିଳିତ ରୂପ।

ଶାକ୍ତଧର୍ମରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଦେବୀ ଅମ୍ବିକା ଦୁର୍ଗା, କାଳୀ, ଉମା ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ ପ୍ରସଙ୍ଗ ବାଜସନେୟୀ ସଂହିତା, ତୈତ୍ତରୀୟ ବ୍ରାହ୍ମଣ, ତୈତ୍ତରୀୟ ଆରଣ୍ୟକ, ଶ୍ୱେତାଶ୍ୱତରୋପନିଷଦ, କେନୋପନିଷଦ ଆଦି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ। 'ବାଜସନେୟୀ' ସଂହିତାରେ ପ୍ରଥମେ ଦୁର୍ଗାଙ୍କ ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ ହୋଇଥିବାର ଦେଖାଯାଏ। ମତାନ୍ତରେ ଦୁର୍ଗାଙ୍କ ନାମ ପ୍ରଥମେ 'ତୈତ୍ତରୀୟ ଆରଣ୍ୟକ'ରେ ଉଲ୍ଲେଖ ବୋଲି ଆଲୋଚନା ହୁଏ। ବାଜସନେୟୀ ସଂହିତା ଓ ତୈତ୍ତରୀୟ ବ୍ରାହ୍ମଣରେ ଅମ୍ବିକାଙ୍କୁ ରୁଦ୍ରଙ୍କ ଭଗିନୀ ରୂପରେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଛି। ମାତ୍ର ତୈତ୍ତରୀୟ ଆରଣ୍ୟକରେ ରୁଦ୍ର ଓ ଅମ୍ବିକା ପତି-ପତ୍ନୀ ବା 'ଅମ୍ବିକାପତୟେ' ବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି। 'କେନୋପନିଷଦ'ରେ 'ଉମା' ନାମ ପ୍ରଥମେ ଉଲ୍ଲେଖ ହୋଇଥିବାର ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ। 'ତୈତ୍ତରୀୟ ଆରଣ୍ୟକ'ରେ କନ୍ୟାକୁମାରୀ, କାତ୍ୟାୟନୀ, ଦୁର୍ଗି ନାମର ବ୍ୟବହାର କରାଯାଇଛି। ଏହି ଦୁର୍ଗି ହିଁ ଦୁର୍ଗା; ଦୁର୍ଗର ରକ୍ଷାକାରିଣୀ ମାଆ ଦୁର୍ଗା। ଏଠାରେ ସେ ସୂର୍ଯ୍ୟ ବା ଅଗ୍ନିଙ୍କ କନ୍ୟା ରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣିତା। 'ମଣ୍ଡୁକୋପନିଷଦ'ରେ ଅଗ୍ନିଙ୍କ ସପ୍ତଜିହ୍ୱା ମଧ୍ୟରୁ ଦୁଇଟି ଜିହ୍ୱାକୁ କାଳୀ ଓ କରାଳୀ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି। ଏହି ସପ୍ତଜିହ୍ୱା ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳନରେ ସପ୍ତମାତୃକା ରୂପେ ଚିତ୍ରିତ। 'ଋଗ୍‌ବେଦ'ର ପରିଶିଷ୍ଟରେ ଦେବୀଙ୍କର ଅନ୍ୟ ଏକ ନାମ 'ଲକ୍ଷ୍ମୀ' ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଛି।

ପ୍ରାଚୀନ ସିନ୍ଧୁ ସଭ୍ୟତାରେ ଦେବୀପୂଜାର ପ୍ରମାଣ ଉପଲବ୍ଧ। ମହେଞ୍ଜୋଦାରୋ ଓ ହରପ୍‌ପାରୁ ମିଳିଥିବା ନାରୀମୂର୍ତ୍ତିକୁ ପୃଥ୍ୱୀମାତାର ମୂର୍ତ୍ତି ବୋଲି କୁହନ୍ତି ସାର୍ ଜନ୍ ମାର୍ଶାଲ। ଆବିଷ୍କୃତ ମାଟିପାତ୍ରରେ ନାରୀର ପ୍ରତିମା ଅଙ୍କନ କରାଯାଇଥିବାର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ମିଳେ। ଯୋନି ଆକୃତିର ପ୍ରସ୍ତର ଖଣ୍ଡମାନ ଶକ୍ତି ଉପାସନା ସମ୍ପର୍କିତ ସୂଚନା ପ୍ରଦାନ କରିଥାଏ। ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳନରେ ତକ୍ଷଶିଳା, ରାଜଘାଟ, କୌଶାମ୍ବୀ ପ୍ରଭୃତି ସ୍ଥାନମାନଙ୍କରୁ ଆବିଷ୍କୃତ ବିବିଧ ବସ୍ତୁ ପୂର୍ବକାଳରେ ଶକ୍ତି ଉପାସନାର ପ୍ରଚଳନ ଥିବାର ଯଥେଷ୍ଟ ପ୍ରମାଣ ପ୍ରଦାନ କରିଥାଏ।

ବୌଦ୍ଧ ଓ ଜୈନଧର୍ମ ଉପରେ ମଧ୍ୟ ଶାକ୍ତଧର୍ମର ଯଥେଷ୍ଟ ପ୍ରଭାବ ପଡ଼ିଛି। ଜୈନଧର୍ମରେ ଯକ୍ଷିଣୀ ଉପାସନା ରୀତି ପ୍ରଚଳିତ। ଯକ୍ଷିଣୀମାନେ ତୀର୍ଥଙ୍କରମାନଙ୍କର ଶାସନ ଦେବୀ ବା ପରିଚାରିକା ଭାବରେ ଗୃହୀତା। ଏହାଛଡ଼ା ହିନ୍ଦୁ ଚଉଷଠୀ ଯୋଗିନୀଙ୍କ ପରି ଜୈନଧର୍ମରେ ମଧ୍ୟ ଚଉଷଠୀ ଯୋଗିନୀଙ୍କର ଅବତାରଣା ରହିଛି। 'ଉତ୍ତରାଧ୍ୟୟନ ସୂତ୍ର' ଓ 'ଆଚାର ଦିନକର' ଗ୍ରନ୍ଥଦ୍ୱୟରେ ବିଭିନ୍ନ ଦେବଦେବୀଙ୍କର ନାମ ପ୍ରଦତ୍ତ। କଙ୍କାଳି, କାଳି, ମହାକାଳୀ, ଚାମୁଣ୍ଡା, ଜ୍ୱାଳାମୁଖୀ, କାମାଖ୍ୟା, କପାଳିନୀ, ଭଦ୍ରକାଳୀ, ଦୁର୍ଗା, ଲଳିତା, ଗୌରୀ, ସୁମଙ୍ଗଳା, ରୋହିଣୀ, ତ୍ରିପୁରା, କରୁକୁଲ୍ଲା, ଚନ୍ଦ୍ରାବତୀ, ଯମଘଣ୍ଟା, କ୍ରାନ୍ତିମୁଖା ପ୍ରଭୃତି ତାନ୍ତ୍ରିକ ଦେବୀଙ୍କ ନାମ ଜୈନଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କର ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ।

ବୌଦ୍ଧଧର୍ମରେ ନିର୍ବାଣ ଲାଭ ନିମନ୍ତେ କଷ୍ଟକର ସାଧନାମାର୍ଗ ତ୍ୟାଗକରି ସହଜ ସାଧନା ମାର୍ଗରେ ଗତି କରିବା ପୂର୍ବକ ଶକ୍ତି ଓ ତନ୍ତ୍ରର ଆଶ୍ରୟ ନିଆଯାଇଥିଲା। ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପଞ୍ଚଧ୍ୟାନୀ ବୁଦ୍ଧଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ପାଞ୍ଚଗୋଟି ଶକ୍ତି ସହ ଯୋଡ଼ା ଯାଇଅଛି, ଯଥା- ଅକ୍ଷୋଭ୍ୟଙ୍କ ସହିତ ଲୋଚନା, ବୈରୋଚନଙ୍କ ସହିତ ବଜ୍ରଧାତ୍ୱୀଶ୍ୱରୀ, ଅମିତାଭଙ୍କ ସହିତ ପାଣ୍ଡରା, ରତ୍ନସମ୍ଭବଙ୍କ ସହିତ ମାମକୀ ତଥା ଅମୋଘସିଦ୍ଧିଙ୍କ ସହିତ ଆର୍ଯ୍ୟତାରା। ଏତଦ୍‌ବ୍ୟତୀତ ତାରା, ଅପରାଜିତା, ମାରୀଚୀ, ବଜ୍ରଘଣ୍ଟା, ବତାଳୀ, ବଜ୍ରବାରାହୀ, ଚୁଣ୍ଡା, ପ୍ରଜ୍ଞାପାରମିତା, କରୁକୁଲ୍ଲା ଆଦି ବୌଦ୍ଧଗ୍ରନ୍ଥରେ ସ୍ଥାନିତ ଶକ୍ତିମୟୀଗଣ।

ପଞ୍ଚଦେବତା ଉପାସନା ପଦ୍ଧତିରେ ଶକ୍ତି ଉପାସନା ଅନ୍ୟତମ ଭୂମିକା ଗ୍ରହଣ କରିଛି। ପୁରାଣ ବର୍ଣ୍ଣନା ଅନୁଯାୟୀ ଦକ୍ଷଯଜ୍ଞ କାଳରେ ସ୍ୱାମୀଙ୍କ ନିନ୍ଦା ସହ୍ୟ କରିନପାରି ଶିବପତ୍ନୀ ପାର୍ବତୀ ଯଜ୍ଞକୁଣ୍ଡରେ ଆତ୍ମାହୂତି ଦେଇଥିଲେ। ଶୋକସନ୍ତପ୍ତ ଶିବ ପତ୍ନୀଙ୍କୁ କାନ୍ଧରେ ଧରି ବହୁକାଳ ପୃଥିବୀ ଭ୍ରମଣ କଲେ। ନିଜ ଦାୟିତ୍ୱ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ଭୁଲିଲେ। ଫଳରେ ଦେବତାମାନେ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କୁ ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ଜଣାଇବାରୁ ସେ ସୁଦର୍ଶନଚକ୍ର ନିକ୍ଷେପ କରି ଦେବୀଙ୍କ ମୃତଦେହକୁ ଖଣ୍ଡ ଖଣ୍ଡ କରିଦେଲେ। ଦେବୀ ସତୀ ବା ପାର୍ବତୀଙ୍କ ମୃତଦେହର ଖଣ୍ଡିତ ଅଂଶମାନ ଯେଉଁଠାରେ ପଡ଼ିଲା, ସେହି ସ୍ଥାନଟି ଶକ୍ତିପୀଠ ବୋଲାଇଲା। ଏହିପରି ଭାବରେ ସମଗ୍ର ଭାରତବର୍ଷରେ ୫୧ଟି ପ୍ରଧାନ ଶକ୍ତିପୀଠ ତଥା ୨୬ଟି ଉପପୀଠ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେଲା। ପୀଠମାନଙ୍କର ରକ୍ଷାକର୍ତ୍ତା ଭାବରେ ସ୍ୱୟଂ ଶିବ ଭୈରବ ମୂର୍ତ୍ତି ଜଗି ରହିଲେ। ତେଣୁ ଶକ୍ତିପୀଠମାନଙ୍କରେ

ଶକ୍ତିଦେବୀଙ୍କ ସହିତ ଭୈରବରୂପୀ ଶିବଙ୍କର ଆସ୍ଥାନ ଦୃଶ୍ୟମାନ ହୁଏ। ପୁରୀ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର ମଧ୍ୟରେ ଥିବା ବିମଳା ମନ୍ଦିର, ଯାଜପୁରର ବିରଜା ମନ୍ଦିର, ହୀରାପୁରର ଚଉଷଠୀ ଯୋଗିନୀ ମନ୍ଦିର ପ୍ରଭୃତି ଏକ ଏକ ଶକ୍ତିପୀଠ। ମହାମାୟା କାଳୀଙ୍କର ସହଚାରିଣୀ ଭାବରେ ଖ୍ୟାତ ଯୋଗିନୀଗଣ ଚଉଷଠୀ କଳା, ମନ୍ତ୍ର, ତନ୍ତ୍ର, ଯନ୍ତ୍ର, ଯୋଗ ତଥା ଶକ୍ତିର ପ୍ରତୀକ ଭାବରେ ପୂଜିତ ହୁଅନ୍ତି। ବଲାଙ୍ଗୀର ଜିଲ୍ଲାର ରାଣୀପୁର ଝରିଆଲଠାରେ ଏକ ଶକ୍ତି ଯୋଗିନୀ ପୀଠ ରହିଛି। ଏହାଛଡ଼ା ହୀରାପୁରର ଚଉଷଠୀ ଯୋଗିନୀ ପୀଠର ଆବିଷ୍କାରକ ଭାବରେ ଐତିହାସିକ ତଥା ପଣ୍ଡିତ କେଦାରନାଥ ମହାପାତ୍ରଙ୍କୁ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ। ପୁରୀ ଶ୍ରୀମନ୍ଦିର ମୁଖ୍ୟତଃ ବୈଷ୍ଣବ ପୀଠ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହେଲେହେଁ ବିମଳାଦେବୀଙ୍କ ଉପାସନା ବିନା ମହାପ୍ରସାଦର ପୂର୍ଣ୍ଣତା ନଥାଏ। ଗଞ୍ଜାମ ଜିଲ୍ଲାର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ତାରାତାରିଣୀ ଦଶ ମହାବିଦ୍ୟାର ତାରା ଓ ଭୁବନେଶ୍ୱରୀଙ୍କର ସମ୍ପୃକ୍ତ ରୂପ। ଏହାଛଡ଼ା ସମ୍ବଲପୁରର ମାଆ ସମଲେଶ୍ୱରୀ, ଝଙ୍କଡ଼ର ମାଆ ଶାରଳା, କଟକର ମାଆ ଚଣ୍ଡୀଙ୍କ ପୀଠ ଏକ ଏକ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଶାକ୍ତପୀଠ। ସମଗ୍ର ଓଡ଼ିଶାରେ ଦୁର୍ଗାପୂଜା, କାଳୀପୂଜା, ଚଣ୍ଡୀପୂଜା ଲୋକ ଜୀବନର ଅଂଶବିଶେଷ।

ଏହି ସମସ୍ତ ପର୍ବରେ ଶାକ୍ତଧର୍ମର ପ୍ରଭାବ ସୁସ୍ପଷ୍ଟ। ସପ୍ତମାତୃକା, ଦଶ ମହାବିଦ୍ୟାଦି ଭାବନାରେ ମାତୃତ୍ୱ, ପ୍ରକୃତି ଶକ୍ତି ତଥା ସୃଷ୍ଟିତତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରତିଫଳିତ। ଶକ୍ତିମୟୀଙ୍କୁ ଆଦ୍ୟଶକ୍ତି, ଜଗନ୍ମାତା ଭାବରେ ଦେଖାଯାଏ। ଏହାଛଡ଼ା ଚଣ୍ଡୀ, କାଳୀ, ତାରା, ଭୁବନେଶ୍ୱରୀ, ମାତଙ୍ଗ, ଧୁମାବତୀ ପ୍ରଭୃତି ଶକ୍ତିମାତାଙ୍କ ସାଧନାରେ ତନ୍ତ୍ରବିଦ୍ୟାର ପ୍ରଭାବ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ। ପଞ୍ଚ-ମ-କାର ସାଧନା (ମଦ୍ୟ, ମାଂସ, ମତ୍ସ୍ୟ, ମୁଦ୍ରା, ମୈଥୁନ) ଶାକ୍ତତନ୍ତ୍ରର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ। ଦେବୀଙ୍କୁ ଜଗନ୍ମାତା ଭାବରେ ଗ୍ରହଣ କରୁଥିବାରୁ ଓଡ଼ିଆ ସମାଜରେ ପ୍ରଚଳିତ ଅଧିକାଂଶ ପର୍ବପର୍ବାଣିରେ ମାତୃଦେବୀଙ୍କ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଥାଏ।

କାଳିକା ପୁରାଣ ଅନୁସାରେ ଓଡ୍ରପୀଠ ଭାରତର ତନ୍ତ୍ରପୀଠମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସର୍ବପ୍ରଥମ। ତନ୍ତ୍ର ଉପାସନାର ପ୍ରଥମ କେନ୍ଦ୍ରସ୍ଥଳୀ ରୂପେ ରାଣୀପୁର ଝରିଆଲ ତଥା ଭେଡ଼ାଘାଟକୁ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ। ରୁଦ୍ରଯାମଳ, କୁଳାର୍ଣ୍ଣବ, ଜ୍ଞାନାର୍ଣ୍ଣବ ପ୍ରଭୃତି ତନ୍ତ୍ରଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ଓଡ୍ର ବା ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ୍ଡୀଆନକୁ ମୁଖ୍ୟ ତନ୍ତ୍ରପୀଠ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି। 'କୁବ୍‌ଜିକାତନ୍ତ୍ର' ଗ୍ରନ୍ଥରେ ୫୦ଟି ତନ୍ତ୍ରପୀଠର ନାମ ମଧ୍ୟରୁ ଏକାମ୍ର, ବିରଜା, ଉଡିଶା, ଜଳେଶ୍ୱର, ଓଡିୟାନ ନାମ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ। ପ୍ରତ୍ନତତ୍ତ୍ୱବିତ୍ ନବୀନ କୁମାର ସାହୁଙ୍କ ଉଦ୍ୟମରେ ଆବିଷ୍କୃତ ତତ୍କାଳୀନ କଳାହାଣ୍ଡି ଜିଲ୍ଲା ନୂଆପଡ଼ା ସବ୍‌ଡିଭିଜନର ମାରାଗୁଡ଼ାର ଶାକ୍ତବିହାରକୁ ଓଡ଼ିଶାର ସର୍ବପ୍ରଥମ ଶାକ୍ତବିହାରର ମାନ୍ୟତା ମିଳିଛି। ସେଠାରେ ଦେବୀମୂର୍ତ୍ତିଙ୍କର ନାମ 'ମାହେଶ୍ୱରୀ ଭବଦା' ବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି। ଏହାଛଡ଼ା ଖ୍ରୀ.ଅ. ୪୫୦ର ଏକ ଶିଳାଲେଖ ଏଠାରୁ ଆବିଷ୍କୃତ ହୋଇଛି। ଏହି ଶାକ୍ତବିହାରଟି ନଳବଂଶୀ ରାଜା ଭବଦତ୍ତ ବର୍ମାଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ନିର୍ମିତ ବୋଲି ପ୍ରମାଣ ହସ୍ତଗତ ହୁଏ,। ତୁଷ୍ଟିକରଙ୍କର ତାମ୍ରପତ୍ରରୁ କଳାହାଣ୍ଡି ଜିଲ୍ଲାରେ ଦେବୀ ସ୍ତମ୍ଭେଶ୍ୱରୀଙ୍କ ପୂଜା କରାଯାଉଥିବାର ନିଦର୍ଶନ ମିଳେ। ତୁଙ୍ଗବଂଶୀୟ ରାଜାମାନଙ୍କର ତାମ୍ର ଶାସନରେ ମଧ ସ୍ତମ୍ଭେଶ୍ୱରୀଙ୍କର ଉପାସନା ପ୍ରସଙ୍ଗ ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଛି। ସୋନପୁର, ଆସ୍କାଠାରେ ଏହି ଦେବୀଙ୍କର ମନ୍ଦିରମାନ ନିର୍ମାଣ କରାଯାଇଛି। ଯାଜପୁରର ଅଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ ଦେବୀ ମାଆ ବିରଜା। ତେଣୁ ଏହାର ଅନ୍ୟ ନାମ ବିରଜାକ୍ଷେତ୍ର। ସତୀଙ୍କର ନାଭି ଏଠାରେ ପତିତ ହୋଇଥିବାରୁ ଏହାର ଅନ୍ୟ ନାମ ନାଭିକ୍ଷେତ୍ର। ଶକ୍ତିମୟୀ ବିରଜାଙ୍କୁ ସମଗ୍ର ଭାରତବର୍ଷରେ ସର୍ବପ୍ରଥମେ ପୂଜିତ ଦ୍ୱିଭୁଜା ଦୁର୍ଗାମୂର୍ତ୍ତି ବୋଲି କୁହାଯାଏ। ଭୁବନେଶ୍ୱର ଓଡ଼ିଶାର ମନ୍ଦିରମାଳିନୀ ବୋଲି ଆଖ୍ୟାୟିତ। ଏହା ସର୍ବଧର୍ମର ସମନ୍ୱୟ କ୍ଷେତ୍ର। ବିନ୍ଦୁସାଗରର ପୂର୍ବଦିଗରେ ଅନନ୍ତ ବାସୁଦେବ ମନ୍ଦିରରେ ଦେବୀ ଏକନଂସା ପୂଜା ପାଉଛନ୍ତି। ବୈତାଳ ବା କାପାଳିନୀ ମନ୍ଦିରରେ ଚାମୁଣ୍ଡା ମୂର୍ତ୍ତି ରହିଛି। ବିନ୍ଦୁସାଗର ପାର୍ଶ୍ୱବର୍ତ୍ତୀ ଶିଶିରେଶ୍ୱର, ବୈତାଳ, ମାର୍କଣ୍ଡେଶ୍ୱର, ଦ୍ୱାରବାସିନୀ, ଉତ୍ତରେଶ୍ୱର ତଥା ମୋହିନୀ ମନ୍ଦିରର କାନ୍ଥରେ ମହିଷାମର୍ଦ୍ଦିନୀ ଦୁର୍ଗାଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି ଖୋଦିତ। ପୁରୀର ମାର୍କଣ୍ଡେଶ୍ୱର, ଯାଜପୁରର ସପ୍ତମାତୃକା ମନ୍ଦିର, କଳାହାଣ୍ଡି ଜିଲ୍ଲା ବେଲଖଣ୍ଡି, ବଲାଙ୍ଗୀରର ଟିଟିଲାଗଡ଼, କଟକର କୁଣ୍ଡେଶ୍ୱର, ଯାଜପୁରର ଧର୍ମଶାଳାଠାରେ ସପ୍ତମାତୃକା ପୂଜା ପରମ୍ପରାର ନିଦର୍ଶନ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ। ପୁରାଣପ୍ରସିଦ୍ଧ ପ୍ରାଚୀନଦୀ ତଟଦେଶରେ ବହୁ ଶାକ୍ତପୀଠ ଥିବାର ଜଣାଯାଏ। ୨, ୪, ୬, ୮, ୧୦, ୧୨, ୧୬ ହସ୍ତବିଶିଷ୍ଟ ମହିଷାମର୍ଦ୍ଦିନୀ ମୂର୍ତ୍ତି ଅସ୍ତରଙ୍ଗ ନିଆଳୀ ନିକଟସ୍ଥ ଅମରକୁଦ, କାକଟପୁର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ରାମେଶ୍ୱରଗଡ଼ ଆଦି ସ୍ଥାନମାନଙ୍କରେ ପୂଜିତ ହେଉଥିଲା। ପିତାପଡ଼ା, ଅଙ୍କେଶ୍ୱର, ସୋମେଶ୍ୱର, ଚଉରାଣୀ, ନିଆଳୀ, ନୂଆଗାଁ ଇତ୍ୟାଦି ସ୍ଥାନମାନଙ୍କରେ ଚତୁର୍ଭୁଜା, ଅଷ୍ଟଭୁଜା, ଦଶଭୁଜା, ଦ୍ୱାଦଶଭୁଜା ଚାମୁଣ୍ଡା ମୂର୍ତ୍ତିମାନ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ।

କାକଟପୁରର ଦେବୀ ମଙ୍ଗଳାଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି ସିଂହଳର ଜଣେ ବଣିକଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଆନୀତ ବୋଲି ଶୁଣାଗଲେ ମଧ୍ୟ ସଠିକ୍ ପ୍ରମାଣ ଏଯାବତ୍ ହସ୍ତଗତ ହୁଏନାହିଁ।

କାଳଜୟୀ ଗ୍ରନ୍ଥ ରାମାୟଣ, ମହାଭାରତ ଆଦିରେ ଶକ୍ତି ଉପାସନାର ଚିତ୍ର ଉପଲବ୍ଧ। ରାମାୟଣରେ ଉମା, ଗିରିଜା, ରୁଦ୍ରାଣୀ, ପାର୍ବତୀ, କାମରୂପିଣୀ, ନାଗମାତା, ସୁରସା, ସିଂହିକା, କାଳରାତ୍ରି ପ୍ରଭୃତି ଦେବୀଙ୍କର ନାମ ଥିବା ଜଣାଯାଏ। 'ମହାଭାରତ'ର ବିରାଟପର୍ବରେ ଯୁଧିଷ୍ଠିରଙ୍କ ଦୁର୍ଗାସ୍ତବ, ଭୀଷ୍ମପର୍ବରେ ଅର୍ଜୁନଙ୍କ ଦୁର୍ଗାସ୍ତୁତି ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ। ଏହାଛଡ଼ା ଦେବୀ ଭାଗବତ, ମାର୍କଣ୍ଡେୟ ପୁରାଣ, ଦେବୀ ପୁରାଣ, କାଳିକାପୁରାଣ, ବରାହ ପୁରାଣାଦିରେ ଶକ୍ତି ଉପାସନାର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ହସ୍ତଗତ ହୁଏ। ପର୍ଶୁରାମ ଶାକ୍ତତନ୍ତ୍ର ସାଧନା କରି ସିଦ୍ଧିଲାଭ କରିଥିଲେ। 'ପରଶୁରାମ କଳ୍ପସୂତ୍ର'ରେ ଶ୍ରୀବିଦ୍ୟାଙ୍କର ଉପାସନା ବିବରଣୀ ରହିଛି। ପର୍ଶୁରାମ ତ୍ରିପୁରାଙ୍କ ଉପାସକ ଥିଲେ ବୋଲି 'ତ୍ରିପୁରା ରହସ୍ୟ' ଗ୍ରନ୍ଥରୁ ଜାଣିବାକୁ ମିଳେ। 'ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ପୁରାଣ' ଅନୁଯାୟୀ ଅଗସ୍ତ୍ୟ ମୁନି ଶ୍ରୀ ବିଦ୍ୟାଙ୍କର ଉପାସନା ପଦ୍ଧତି ବିଷ୍ଣୁ ହୟଗ୍ରୀବଙ୍କଠାରୁ ଜାଣିବାକୁ ପାଇଥିଲେ। ମହର୍ଷି ବଶିଷ୍ଠ ଶକ୍ତିମୟୀ ତାରାଙ୍କର ଉପାସକ ଥିଲେ ବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି। ବହ୍ଵୃଚୋପନିଷଦ, ଦେବୀ ଉପନିଷଦ, ତ୍ରିପୁରାତାପିନୀ ଉପନିଷଦ, ଭାବନୋପନିଷଦ, ସରସ୍ୱତୀ ରହସ୍ୟୋପନିଷଦ, ତ୍ରିପୁରା ଉପନିଷଦ, ସୀତୋପନିଷଦ ଆଦି ଶାକ୍ତ ଉପାସନା ପ୍ରଖ୍ୟାପକ ଗ୍ରନ୍ଥ ରୂପେ ପରିଚିତ। ସାରଳା ଦାସଙ୍କ ମହାଭାରତ, ଚଣ୍ଡୀପୁରାଣ, ବିଲଙ୍କା ରାମାୟଣ, ବଳରାମ ଦାସଙ୍କ ବଟ ଅବକାଶ, ଲକ୍ଷ୍ମୀ ପୁରାଣ, ଶୀତଳ ଚରଣ ଦାସଙ୍କ ଦ୍ୱାରିକାପାଲା, ଅଜାମ୍ବା ସିଂହଙ୍କ ଚଣ୍ଡିଚରିତାମୃତ, ବ୍ରଜନାଥ ବଡ଼ଜେନାଙ୍କର ଅମ୍ବିକା ବିଳାସ, ଦ୍ୱାରକା ଦାସଙ୍କ ମନସା ମଙ୍ଗଳ, କବିଚନ୍ଦ୍ର ରାୟ ଦିବାକର ମିଶ୍ରଙ୍କ ଦେବୀ ଶତକ, ଗୋଦାବର ମିଶ୍ରଙ୍କ ଶାରଦାର୍ଚ୍ଚନ ପଦ୍ଧତି, ତନ୍ତ୍ର ଚିନ୍ତାମଣି, ଜଗନ୍ନାଥ ଆଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ଦୁର୍ଗାଯଜନ ଦୀପିକା, ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଉଦ୍‌ଗାତାଙ୍କ ତାରିଣୀକୁଳ ସୁଧା ତରଙ୍ଗିଣୀ, ବର୍ଦ୍ଧନ ମହାପାତ୍ରଙ୍କର ଦୁର୍ଗୋତ୍ସବ ଚନ୍ଦ୍ରିକା, ବାସୁଦେବ ରଥଙ୍କ ଭୁବନେଶ୍ୱରୀ ପ୍ରକାଶ, କୃଷ୍ଣ ମିଶ୍ରଙ୍କ ବିଦ୍ୟା ପଦ୍ଧତି, ରଘୁନାଥ ଦାସଙ୍କର ବନଦୁର୍ଗା ପୂଜା, ଲକ୍ଷେଶ୍ୱର ରଥାଙ୍କ ଜ୍ଞାନବଲ୍ଲୀତନ୍ତ୍ର, ଶିବାର୍ଚ୍ଚନ ପଦ୍ଧତି, ପୀତାମ୍ବର ଦାସଙ୍କ ଦୁର୍ଗାସ୍ତୁତି, ବାପୀ ଦାସଙ୍କ ଦୁର୍ଗାକବଚ, ଦ୍ୱିଜ ନାରାୟଣଙ୍କ ଦଶବିଦ୍ୟା ମାଳଶ୍ରୀ, ବୀରବର ଜଗଦେବଙ୍କ ଦେବସ୍ତୁତି, ନାରାୟଣ ମର୍ଦ୍ଦରାଜ ଓ ହରିହର ମର୍ଦ୍ଦରାଜଙ୍କ ଦୁର୍ଗାମାଳଶ୍ରୀ, ସର୍ବବିଦ୍ୟା ମାଳଶ୍ରୀ, ଚାଲୀ ମାଳଶ୍ରୀ, ବୃନ୍ଦାବନ ଦାସଙ୍କ ମଙ୍ଗଳା ସ୍ତୁତି, ବିମଳା ମାଳଶ୍ରୀ, ବଜ୍ରଧର ନରେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଛିନ୍ନମସ୍ତା ମାଳଶ୍ରୀ, ବାଣୀ ଦାସଙ୍କ ମହୀଷମର୍ଦ୍ଦିନୀ ମାଳଶ୍ରୀ, ଦୀନବନ୍ଧୁ ଦାସଙ୍କର କଳାମାଳଶ୍ରୀ, ବିପ୍ର ବନମାଳୀ ଦାସ ଓ ଦାଶରଥୀ ଦାସଙ୍କ ଦେବୀ ସ୍ତୁତି, ହାଡ଼ିବନ୍ଧୁ ଦାସଙ୍କ କାଳିକା ମାଳଶ୍ରୀ, ଗୋବିନ୍ଦ ଦାସଙ୍କ ଚୂଡ଼ାଙ୍ଗ ମାଳଶ୍ରୀ, ଦୁର୍ଗା ମାଳଶ୍ରୀ, ବଳଦେବ ରଥଙ୍କ ବିମଳା ମାଳଶ୍ରୀ, ଲୋକନାଥଙ୍କ ଆଦିଶକ୍ତି ଜଣାଣ ଆଦି ଅନେକ ଗ୍ରନ୍ଥ ଶକ୍ତି ଉପାସନା ତଥା ଶାକ୍ତଧର୍ମ ସହ ଜଡ଼ିତ ଗ୍ରନ୍ଥରାଜି।

ଶକ୍ତିମୟୀଙ୍କ ଆରାଧନା ନିମନ୍ତେ ବହୁବିଧ ପର୍ବପର୍ବାଣି ତଥା ଓଷାବ୍ରତ ଓଡ଼ିଆ ସମାଜରେ ପ୍ରଚଳିତ। ଶାକ୍ତ ବ୍ରତଗୁଡ଼ିକରେ ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀ, ଦୁର୍ଗା, ମଙ୍ଗଳା, ଶ୍ରୀରାଧା, ଷଠୀଦେବୀ, ଶିଳପୁଆ ଦେବୀ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କର ଉପାସନା କରାଯାଏ। ପ୍ରତ୍ୟେକ ଓଷାବ୍ରତ ବା ପର୍ବପର୍ବାଣିର ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ବିଧି ରହିଥାଏ। ବିଧିସଙ୍ଗତ ଭାବରେ ସ୍ୱଚ୍ଛ ମନ ସହ ତାହାକୁ ପାଳିଲେ ଶୁଭଫଳ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ବୋଲି ବିଶ୍ୱାସ ରହିଛି। ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀ ସମ୍ପଦ ତଥା ଧନ ବିଭବର ଦେବୀ। ଧନମାଣିକ ଓଷା, ଗୁରୁବାର ବ୍ରତ, ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀ ବ୍ରତ ଆଦିରେ ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କର ଆରାଧନା କରାଯାଏ। ସେହିପରି ଦଶହରା, ଦୁର୍ଗାବ୍ରତରେ ମହିଷାମର୍ଦ୍ଦିନୀ, ଶତ୍ରୁ ସଂହାରକାରିଣୀ ମାଆ ଦୁର୍ଗା, ଫୁଲେରୀ ଓଷାରେ ମହାକାଳୀ, ଖୁଦୁରୁକୁଣୀ, ନିଶା ମଙ୍ଗଳବାର ଓଷାରେ ମାଆ ମଙ୍ଗଳା, ରାଧାଷ୍ଟମୀ, ରାଇଦାମୋଦର ବ୍ରତରେ ଶ୍ରୀରାଧା, ଷଠୀଦେବୀ ବା ଶିଳପୁଆ ଠାକୁରାଣୀ ଷଠୀଓଷା, ସୁବୁଦ୍ଧି ବୁଧବାର ଓଷାରେ ପୂଜିତ ହୁଅନ୍ତି। ଏହାଛଡ଼ା ପ୍ରତ୍ୟେକ ଗ୍ରାମର ରକ୍ଷାକର୍ତ୍ତ୍ରୀ ଭାବରେ ଗ୍ରାମଦେବତୀ ଥାଆନ୍ତି। ପ୍ରତି ଘରେ ତୁଳସୀ ଚଉରା ବୃନ୍ଦାବତୀ ଠାକୁରାଣୀଙ୍କର ପ୍ରତୀକ ରୂପେ ପୂଜା ପାଆନ୍ତି। ବଡ଼ବଡୁଆ ଦେବୀଙ୍କର ପୂଜା ଆସ୍ଥାନ ପ୍ରତି ଓଡ଼ିଆଘରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ।

ଓଡ଼ିଶାର ଧର୍ମୀୟ, ସାମାଜିକ ଓ ସାଂସ୍କୃତିକ ଐତିହ୍ୟରେ ଶାକ୍ତ ପରମ୍ପରା ଏକ ଅବିଭାଜ୍ୟ ଅଂଶ। ଦେବୀଙ୍କୁ 'ଶକ୍ତି' ରୂପେ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିବା, ସୃଷ୍ଟି ପାଳନ ଓ ସଂହାରରେ ତାଙ୍କର ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠତାକୁ ସ୍ୱୀକୃତି ଦେବା ଓଡ଼ିଆ ମନୋଭାବରେ ଗଭୀର ଭାବେ ଉତ୍କୀର୍ଣ୍ଣ। ଶାକ୍ତଧର୍ମରେ ତନ୍ତ୍ର ସାଧନାର ଗୁପ୍ତ ନିୟମ ସମ୍ପର୍କିତ ରହସ୍ୟମୟ ପକ୍ଷ ରହିଛି। ଏହା ଓଡ଼ିଶାର ମାଟିରେ ଅନେକ ସାଧକଙ୍କ ତପସ୍ୟାରେ ପ୍ରକଟିତ ହୋଇଛି। ପଞ୍ଚମକାର ସାଧନା, ଦଶ ମହାବିଦ୍ୟା ଆରାଧନା, ସପ୍ତମାତୃକା ପୂଜା, ଯୋଗିନୀ ଉପାସନା

ଆଦି ଶାକ୍ତଧର୍ମର ରହସ୍ୟମୟ ପକ୍ଷ। ଶାକ୍ତ ପରମ୍ପରା କେବଳ ଧର୍ମୀୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ ସୀମିତ ନୁହେଁ, ବରଂ ଏହା କଳା, ସାହିତ୍ୟ, ସଙ୍ଗୀତ, ନୃତ୍ୟ ତଥା ଲୋକାଚାର ଆଦି ସମସ୍ତ ବିଭବକୁ ପ୍ରଭାବିତ କରିଛି। ଓଡ଼ିଆ ସମାଜ ସଂସ୍କୃତିରେ ମାତୃତ୍ୱର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଶାକ୍ତ ପରମ୍ପରାର ପ୍ରତିଭୂ। ନାରୀକୁ ଶକ୍ତିରୂପା ଭାବରେ ଦେଖିବା, ପରିବାର ଓ ସମାଜରେ ତାଙ୍କୁ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ମହତ୍ତ୍ୱ ଦେବା ଓଡ଼ିଆ ଜୀବନ ଦୃଷ୍ଟିର ଅନ୍ୟତମ ଅଙ୍ଗ। ଓଡ଼ିଶାର ଧର୍ମୀୟ ଐତିହ୍ୟ ମୁଖ୍ୟତଃ ଶାକ୍ତ-ଶୈବ-ବୈଷ୍ଣବ ଧାରାର ସମନ୍ୱୟ। ମହାପ୍ରଭୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ମହାପ୍ରସାଦ ମଧ୍ୟ ବିମଳାଙ୍କ ନିକଟରେ ଲାଗିହେବା ନଯାଏ ମହାପ୍ରସାଦର ମାନ୍ୟତା ପାଏନାହିଁ। ଏହିପରି ଭାବରେ ଶାକ୍ତ ପରମ୍ପରା ଓଡ଼ିଶାର ସାମଗ୍ରିକ ଧର୍ମୀୟ ସାମାଜିକ-ସାହିତ୍ୟିକ ଜୀବନକୁ ସମୃଦ୍ଧ କରିଛି। ମାତୃରୂପା ଶକ୍ତିମୟୀ ଦେବୀଙ୍କ କେବଳ ଧାର୍ମିକ ପ୍ରତୀକ ଭାବରେ ନୁହେଁ, ବରଂ ଜୀବନଶକ୍ତି, ସୃଜନଶକ୍ତି ଓ ସଂସ୍କୃତିର ଆଧାର ଭାବେ ଗ୍ରହଣ କରିଥିବାରୁ ଶାକ୍ତ ଧର୍ମ ଓଡ଼ିଶା ଭୂମିରେ ଚିର ଅମର ଓ ଭାସ୍ୱର।

ସହାୟକ ଗ୍ରନ୍ଥସୂଚୀ :

୧. ଓଡ଼ିଶାର ଧର୍ମ - ଭଗବାନ ପଣ୍ଡା

୨. ଓଡ଼ିଶାର ଶାକ୍ତ ସଂସ୍କୃତି - ନୀଳମଣି ମିଶ୍ର

୩. ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ - ବଂଶୀଧର ମହାନ୍ତି

୪. ପଞ୍ଚସଖା ଧର୍ମ ଓ ସାହିତ୍ୟ - ସୁରେନ୍ଦ୍ର କୁମାର ମହାରଣା

୫. ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଧର୍ମଧାରା - ସୁରେନ୍ଦ୍ର କୁମାର ମହାରଣା

୬. Indian Mother Goddess - N.N. Bhattacharya

୭. Cultural Heritage of India - C. Chakravarty

୮. ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ - ପ୍ରେମାନନ୍ଦ ମହାପାତ୍ର

୯. ଓଡ଼ିଶାର ଧର୍ମଧାରା - ପ୍ରଦୀପ୍ତ କୁମାର ପଣ୍ଡା

୧୦. ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସ - ହରେକୃଷ୍ଣ ମହତାବ

❖ ❖ ❖